

Belgische vluchtelingen in de haven van Dover.

Ook Hugh Gibson, eerste sekretaris van de Amerikaanse legatie te Brussel, schrijft over die laatste dagen van Antwerpen. (1) Hij bevond zich te Antwerpen en zou naar de hoofdstad terugkeeren.

« Op de legatie » verhaalt hij, « ontmoette ik Winston Churchill, generaal Rawlinson en kolonel Seeley.

Na een bezoek aan het ministerie van buitenlandsche zaken, welks meeste diensten in een vaartuig op de Schelde ingericht waren, begaf ik mij naar het paleis om generaal Jungbluth te spreken. Hij was er niet, maar gravin de Caraman-Chimay zegde mij, dat de Koning mij wenschte te zien.

Ik werd dadelijk in de raadszaal geleid, waar ik hem aantrof, gezeten aan een groote tafel, welke met kaarten en papieren bedekt was.

Toen ik binnentrad, schoof hij ze met een gebaar van vermoeidheid weg en stond op, om mij te ontvangen. Hij sprak vrij lang over den oorlog en de beproevingen van België, maar ondervroeg me vooral over Brussel.

Zijn belangstelling ging niet alleen tot zijn vrienden, maar hij wenschte vooral het lot der armeren te weten en te vernemen of de volkswijken kalm waren en onlusten met de Duitschers vermeden. Voor alles moest men datgene vermijden, wat weerwraak zou kunnen uitlokken. Op eenvoudige en treffende wijze drukte de vorst

zijn vertrouwen uit in de getrouwheid van zijn volk.

Al stond alles in het paleis overhoop, daar de bedienden aan 't inpakken waren en ordonnances kwamen en gingen, heerschte in de kamer van den Koning de meeste orde.

Gezeten in zijn leunstoel, sprak hij bedaard, zonder gejaagdheid, maar vastbesloten.

Aan de ontruiming van Antwerpen twijfelde hij niet meer; hij senkte er zich in en gebruikte al zijn wilskracht, opdat zij snel en methodisch zou geschieden.

Toen hij mij liet heengaan, zei de Koning mij:

« De Koningin wenscht u te spreken, wilt gij om half drie terug komen? »

Ik meende dadelijk na het ontbijt naar Brussel te vertrekken, maar dit was natuurlijk een bevel, waaraan ik gaarne gehoorzaamde.

Gansch het hotel Saint-Antoine stond overhoop. Men vroeg zich af of de stad niet beschoten zou worden voor men vertrokken was. De militaire gouverneur had door een plakbrief de bevolking gewaarschuwd, dat men de beschieting elk oogenblik verwachten kon.

De Duitschers hadden beloofd de historische monumenten niet te bombarderen, op voorwaarde, dat het Hoofdkwartier een plan der stad zou zenden met aanduiding dier gebouwen en der hospitalen.

Die overeenkomst was te Brussel gesloten en ik moest de plannen bij mijn terugkeer uit Antwerpen meebrengen. Natuurlijk nam ik die opdracht aan.

1) In « België tijdens den oorlog ».

Na het ontbijt keerde ik naar het paleis terug en de Koningin ontving mij onmiddellijk in haar salon. Zij scheen de verwarring in het gebouw niet te bemerken en was alleen begaan, evenals de Koning, met het lot van hen, die onder de Deutsche overheersching waren gevallen. Ik kon haar geruststellende berichten over de Brusselsche bevolking geven.

Tijdens het onderhoud werd het gehuil der kammerlieden levendiger en deed het de ramen trillen.

Eensklaps steeg er gerucht van de straat op. Wij gingen aan het raam kijken en zagen een Duitsch vliegtuig door een Engelsch achtervolgd worden. Wij staarden hen na, tot ze uit het gezicht verdwenen waren en dan nam de Koningin het gesprek weer op.

De ambtenaren van het hof hadden gewild, dat ze Antwerpen verliet, maar zelfs toen de val der stad een zekerheid was geworden, weigerde ze heen te gaan, en zij zei mij zoo lang te willen blijven als de Koning zelf, wat ze dan ook deed.»

Door een ongeval aan zijn auto kon de heer Gibson pas den volgenden morgen vertrekken.

« 't Was een sombere avond.

De Koning, de Koningin, de voorzitter van den raad en de diplomaten brachten den nacht in de stad door. Winston Churchill en zij die hem vergezelden, vertrokken per auto naar Brugge.

De Belgische officieren, die in het hotel gelogeerd hadden, waren naar hun eenheden teruggekeerd en om tien uur bleven het personeel der legatie, Towler en ik alleen. De lichten waren gedoofd. 't Was alles behalve vroolijk, temeer daar de meeste bedienden gevlucht waren en er niets te eten of te drinken was. De bewoners der stad brachten den nacht in de kelders door.

's Morgens sloegen de laatste troepen de richting van Gent in. Zij vertrokken te voet, in auto, per fiets, per trein, te paard. Ook de bevolking vertrok. De hospitalen waren ontruimd en de gewonden maakten zich uit de voeten, zoo goed en zoo kwaad als 't ging; zij die nog flinke beenen bezaten, hielpen hen met slechte. Aangrijpend schouwspel en dan altijd, alles overstemmend, het gebulder van het zwaar geschut, dat sedert vier en twintig uren onafgebroken klonk.

Na een somber ontbijt begaven we ons tegen half negen op weg. Wij reden eerst te vergeefs naar twee poorten. Er was verbod gegeven daar te passeeren en parlementeeren bleek nuttelooz. Eindelijk na meer dan een uur tusschen duizenden vluchtelingen gedooft te hebben, geraakten we bij een doorsteek buiten.»

Over Maastricht keerde de heer Gibson dan naar Brussel terug.

LX.

DE GROOTE VLUCHT.

En nu komen we aan een treurig hoofdstuk uit de geschiedenis van den oorlog in België: de vlucht der tienduizenden.

Daarmede alleen zou men een boekdeel vul-

len. De vlucht naar Holland, Engeland, Frankrijk! De tragische uittocht!

We hebben reeds over vluchten geschreven. We zagen bewoners van Luik, Thienen, Leuven, Aarschot, Mechelen en van de dorpen rond die steden op den kalvarie-tocht! De meesten bleven echter op eigen gebied. Toch niet allen. Velen waren reeds naar Engeland vertrokken, anderen naar Nederland. Vooral uit Luikerland bevonden zich spoedig in Hollandsch Limburg en te Eindhoven, Maastricht en in andere gemeenten daar zag men reeds van af de eerste oorlogsdagen de zoo treurige tooneelen der aankomst van een verdreven, door angst verslagen menigte.

Ook in Engeland werden al vroeg maatregelen getroffen om onze uitgewekenen te ontvangen.

Folkestone werd als de haven van behoud. De Belgen kenden weinig deze plaats. Hun mailboot voer van Dover naar Oostende, maar deze laatste plaats was nu uitsluitend voor militaire doeleinden aangewezen en dus kreeg Folkestone de voorname rol in het vluchtelingenbedrijf, of het drama mogen we veeleer zeggen. Hier ontscheepten reeds van de eerste oorlogsdagen tal van landgenooten.

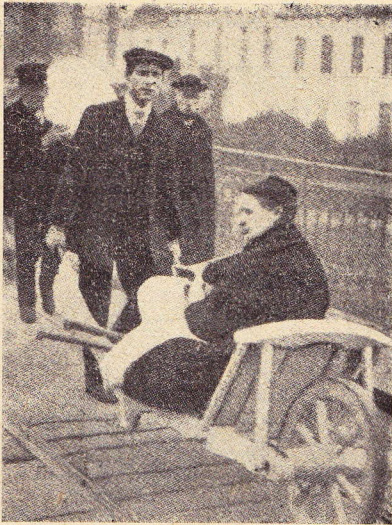
Folkestone is een badplaats en in Juli 1914 beoefde het seizoen schitterend te zijn. Villas en hotels waren overvol. Daar brak de oorlog uit. 't Zijn niet de armen geweest, die eerst ons beproefd land verlieten. Neen, al dadelijk verscheenen te Folkestone welgestelde Belgen, die het hier veiliger vonden, toen al de latere bannelingen nog aan geen vlucht dachten, doch volop vrouwen hadden in ons leger en in de bondgenooten, toen het optimisme nog heerschte.

Einde Augustus echter, toen Visé, Andenne, Leuven, Aarschot hun drama's hadden gekend, toen Namen gevallen en Brussel bezet was, stonden de overheden van Folkestone plots voor het gewichtig vraagstuk; het onder dak brengen van stroomden vluchtelingen, die nu ondervonden hadden wat oorlog beteekende.

De eersten die hulp boden aan al de rampzaligen uit België waren de ambtenaren en werklieden van den South Eastern en Chatham spoorweg, en het personeel der politie en douane.

Maar organisatie werd dringend noodig. Belgen en ook Franschen kwamen in massa, nog vóór den val van Antwerpen. Toen werd te Folkestone het eerste komitee gesticht, om allen die ontscheepten, onderdak te bezorgen, voedsel te verschaffen, verder te helpen, kortom hun in alles ten dienste te staan. Aldus ontstond den 19ⁿ Augustus het « Folkestone Relief Committee ».

Den 27ⁿ Augustus bracht de Franche mailboot « Nord » uit Calais 73 Belgische gewonden van Namen aan, en uit Oostende arriveerden bovendien een duizend burgers. Men deed een beroep op de bevolking van Engeland en van alle zijden, uit hospitalen, gestichten, villas, kastelen, kwamen dadelijk aanbiedingen van hulp; zoodat men 20 tot 25.000 vluchtelingen onder dak kon brengen te Folkestone en in de omgeving, en ook in Kent, van Hastings tot Margate en Ramsgate.

Vervoer eener lamme vluchtlinge.

Maar de booten uit Boulogne, Calais, Oosten-
de voerden steeds nieuwe massa's aan.

Den 27ⁿ besloot men, onder leiding van den
burgemeester M. Stephen Penfold, een grooter
komitee te stichten, het « Belgian Refugee Com-
mittee », het eerste in Engeland.

Men eischte lokalen op, om ze als eet- en slaap-
zalen in te richten, als scholen, de groote zaal van
het stadhuis, kapellen, lokalen der kerken, enz.
Een oproep in de Londensche pers werd schitte-
rend beantwoord. Men bood weer van alle zijden
logementen, huizen, buitenverblijven aan. Men
zond auto's voor het vervoer der uitgewekenen.

Den 10ⁿ September meldde de heer Samuel,
minister van binnenlandsche zaken, dat de Brit-
sche Staat gastvrijheid bood aan alle Belgen, die
in nood verkeerden en voor hen zou zorgen. Da-
gelijks kwamen er 3 tot 4000 vluchtelingen te
Folkestone aan en dat aantal steeg den 5ⁿ Sep-
tember tot 5000. Men stuurde met bijzondere
treinen al die dakloozen naar andere steden, waar
verblijven ingericht waren.

En nog was Antwerpen niet gevallen!...

O, die eerste vlucht. In die dagen lazen wij het
volgende. Een stem van een der onzen, die reeds
lang in Engeland vertoefde.

« Er ligt reeds zooveel weemoedigs in de ge-
dachte, dat dit Vlaamsche volk, zoo gehecht aan
eigen haard, meer dan zij het zelf wisten, nu als
bannelingen overal verspreid zijn; doch hoe nau-
wer men met hen in aanraking komt, hoe meer
men begint mee te voelen met die bannelingen,
de arme lijders. Oorlogsleed ontmoet men altijd
weer opnieuw, maar het schijnt ons meer drama-
tisch, meer wreed, waar wij het zien geleden wor-
den door bannelingen, die zelfs den troost missen
onder hun eigen dak en in hun eigen binnenka-
mer hun verdriet te kunnen uitveenen.

Ik ontmoet ze dikwijls, Vlaamsche vrouwen
met een of meer kinderen aan de hand. Ik heb ze
gezien in het kantoor van den Konsul, vragend
naar nieuws van een geliefde, van wien sedert
lang de berichten uitbleven. Ik heb ze gezien, de

talrijke jonge mannen, « gereformeerde soldaten »
niet meer goed voor den dienst. En van velen
hunner zou men kunnen vragen: « voor wat zul-
len zij nog goed zijn in dit aardsche leven? » Jong-
ge mannen, een jaar geleden vol kracht, vol le-
vensmoed, en nu gebroken naar lichaam en
geest. Sommigen hinkten, anderen misten een
arm, weer anderen schenen zonder gebreken, tot
men ze nader beschouwde. Een onnatuurlijke ge-
laatskleur bewees, dat het leven en lijden, de
overspanning van enkele maanden te veel waren
geweest, en zij hun leven lang zouden lijden.

Mijne gedachten gaan terug naar het dorpje
B. — aan de grenzen van Schotlands bergen,
waar ik in September 11, mijn vakantie door-
bracht. Zelfs daar waren « Belgian refugees ».
Zij woonden allen in een groot huis, dat mijn
vriend mij aanwees. Ik zag een vrouw voor het
raam zitten, en voor een ander venster stond een
klein meisje, doch op beider gelaat lag dezelfde
trek van weemoed. Vóór hen lagen de Schotsche
bergen. Het was zoo grootsch, zoo vreemd...

En iedere vrouw is met haar gedachten ver-
weg over de zee, bij een geliefden zoon, man of
broeder.

Het was ook daar in dat dorpje aan de Schot-
sche grens dat ik mij een oogenblik terugwaande
in Vlaanderen door het hooren van een Vlaam-
sche melodie.

Ik had mij begeven naar een boerderij op ver-
zoek van den dorps-dokter. Deze was zeer met de
Belgen ingenomen, vooral met de Belgische vrou-
wen.

« Een prachtig volk » zei hij aan het eind van
iedere discussie.

Dien morgen had hij mij gevraagd, een bezoek
te brengen aan een zijner patiënten, een Vlaam-
sche vrouw.

« Een droevig geval » zei hij meewarig.

Op den dag dat haar een zoon werd geboren,
kregen wij het bericht, dat de vader gesneuveld
was.

Hij was een der helden van Luik.

Vreemde, tragische samenloop van omstandig-
heden, maar waar we nu aan gewoon raken in de-
zen vreeselijken tijd.

« Dit is meer dan een maand geleden » — ging
de dokter voort — « en het is slechts sinds enkele
dagen, dat ik den moed had, haar met de noodige
voorbereiding de treurige tijding te brengen. En
ik verzeker u, nooit heb ik zoo'n moed in zulk
een ontzaggelijk lijden ontmoet...

« Ik ben blij dat de kleine een zoon is, en hoop
dat hij op mijn man moge gelijken. »

Dat was al wat zij zeide...

Ik voelde mij verlicht toen ik haar zag uit-
schreien met haar kleine aan het hart...

En nu — het lijden heeft haar gelaat getee-
kend, en de tijd zal wel heelen maar niet genezen
hier, doch zij komt van een prachtig ras... »

Hij gaf mij haar adres, en ik besloot haar te be-
zoeken.

Toen was het, dat het mij een oogenblik
scheen, of ik droomde...

Door de openstaande deur zweefden mij klan-
ken te gemoet, die mij spraken van Vlaanderen.

Belgische kinderen door Hollandsche soldaten
liefderijk opgenomen.

Ik hoorde een zachte stem, zingende een Vlaamsch lied en door het raam zag ik de moeder bij de wieg van haar kind.

Ik trad het huis binnen, vol eerbied voor hare smart.

« De dokter heeft mij verteld dat er een Vlaming hier was » — zeide zij — « en ik ben blij dat gij mij eens komt bezoeken. »

« Ik hoorde u zingen », zei ik : « wat schoone liederen hebben wij toch, niet waar? »

Doch zij wilde over haar man spreken. « Ja, mijn man hoorde ze zoo gaarne zingen... »

Ik kon mij voorstellen, wat hij dacht, toen zijn vrouw hem die liederen zong, en beiden met de zelfde hoop vervuld waren; de trots van den echtgenoot zou weldra aangevuld worden tot vader trots en het geluk, dat dit vooruitzicht hem bracht, was reeds een beeld van wat eens zijn deel zou zijn.

En te midden van dit geluk riep hem de stem van den plicht... In plaats van den schoonen geluksmorgen kwam de donkere nacht, een nacht die niet overging maar zal duren tot den morgen der opstanding...

« Ik ben blij dat de kleine een jongen is, en hoop dat hij op hem zal gelijken. »

Ja, de dokter had gelijk... Zij kwam van een prachtig volk... Het verleden had haar alles ontnomen en toch leefde zij in de toekomst, blij in het bezit van haar zoon, die haar een blijvende herinnering zou zijn aan hem, die den heldendood gestorven was, en zijn zoon een rijke erfenis had nagelaten in zijn dood, omdat hij zijn plicht als man had vervuld... »

Een treffend staaltje, dat ons die uitwijking teekent. Och, later werd dat zoo niet meer ge-

voeld. En veel uitgewekenen hebben het nimmer gevoeld. Men vond er zelfs, die er zich op lieten voorstaan « een vluchteling » te zijn... Anderen schenen dat niet onvoordeelig te vinden en lieten zich het gemakkelijk leventje wel aanleunen.

Maar gelukkig, het waren uitzonderingen.

Ja, het was tragisch, deze uittocht.

En een waar drama zag men, toen Antwerpen belegerd en veroverd werd.

Wie kan die dagen vergeten?

Eerst trok de bevolking van de omgeving heen, van de dorpen ten zuiden der stad, en van de Scheldeboorden vooral. In die dagen teekende ik het volgende op :

« 't Is bijna middernacht. In een Waasche hoeve zit ik te schrijven, en, als ik door 't raam kijk, zie ik de vlammen opslaan boven Antwerpen.

Vreeselijk, verschrikkelijk, ontzettend, gruwelijk !

Ons Antwerpen in brand ! In brand geschoten ! Moedwillig in brand geschoten door menschen !

De hemel staat over grooten afstand in fellen gloed.

En hier aan den Westkant bij de forten Haasdonck, Steendorp, Beveren, die nog niet hebben gewerkt, blijft het landvolk op, angstig door de vuurzee ginds, angstig nog door booze geruchten van de nadering der Duitschers in 't Land van Waas.

De vlammen boven Antwerpen... stad van handel en kunst...

O, de tranen springen me in de oogen. Ik moet schreien over die gruwelijke verwoesting.

En nog huldert het kanon, nog spuwt het bommen op de woningen van een bevolking, die zoo gehecht is aan haar stad, die door 't werk en door kunst en wetenschap, haar bloei bevorderde...

Ik gevoel het, ik kan de woorden niet vinden om mijn vollen indruk weer te geven...

Ik zie telkens en telkens weer die vuurzee, die laaiende, lekkende vlammen...

En over den steenweg, langs de herberg, hoor ik gesleep van voeten... nog duurt de uittocht voort, die lange, overlange, droevige stoet van vluchtelingen...

Maar ik moet geregelder vertellen.

Woensdagmorgen las de bevolking op plakkaaten aan de muren en in de dagbladen, dat de Belgische militaire overheid haar waarschuwde voor 't bombardement der stad.

Zonder paspoort kon men heen gaan in Noordelijke of Westelijke richting.

Een der bladen stelde het wel voor, alsof men in den kelder zonder al te veel vrees het bombardement kon afwachten.

Duizenden hadden echter in die vermaningen geen vertrouwen en Woensdagmorgen reeds, heerschte een paniek in de stad, 't Was een vreeselijk gedrang aan de treinen naar Essche—Roosendaal, aan de booten, welke naar Vlissingen voeren, aan 't veer bij het Steen, aan 't station van Waas, waar treinen in de richting Gent vertrokken.

En duizenden ook verlieten te voet de veste,

Op de vlucht.

een wandeling van uren ver verkiezend boven 't angstig wachten.

Maar 't grootste deel der bevolking bleef en 's avonds daalde men in den kelder, om daar te slapen... als er tenminste iets van slapen zou komen.

En even voor middernacht bulderde 't eerste schot en vloog met vreeselijk gesis de eerste bom over de stad.

't Bombardement was begonnen en werd met geweldige kracht voortgezet tot Donderdagnamiddag.

O, in de kelders werd angst uitgestaan. Vol moed had men er zich heen gegeven, velen gewapend met bijl, hamer, breekijzer, om, zoo de woning getroffen werd, en ineens stortte, een opening in 't puin te kunnen maken.

Maar dat afschuwelijk gedonder, dat ontzettend gesis, die hevige ontploffingen grepen de zenuwen aan, daartegen was de kalmte niet bestand.

Vluchten... weg uit de stad, waar dood en vernieling waarden en weldra vlammen laaiden... als de dag kriede, heen naar veiliger streken.

En gejaagd werden pakken gemaakt en reeds spoedden duizenden menschen zich naar de stations of de ponton aan de Schelde.

Op verschillende plaatsen woedde al brand.

Het vuur woedde heftig in 't Zuid-kwartier, de Losanna en omliggende straten. Ook Deurne en Borgerhout moesten den eersten schok doorstaan. Bommen sloegen op veel plaatsen de keien uit den grond en boorden diepe putten. Ramen barstten, daken vielen en muren waggelden.

Een man toonde me drie stukken van een bom, die hem aan rug en been hadden getroffen. 't Projektiel was door het dak en 't tweede verdiep

terechtgekomen en de brokken kwetsten den man, die op de eerste verdieping te bed lag. 'n Meisje in zijn buurt werd de armen afgeslagen. Hij zag een vrouw stervend op straat.

In de gevangenis aan de Begijnenstraat heerste een ontzettend geweld. De opgesloten schreeuwden, tierden, huilden, beukten de deuren, rukten aan de tralies... Donderdagmorgen werden ze ten getale van 400 losgelaten.

Met nog van angst verwrongen gezichten verdwenen ze in allerlei richtingen, plots in vrijheid, ja, maar nog bevend en rillend van de doorgestane verschrikking.

De Belgen lieten in den voormiddag, om een groote ramp te vermijden, de vuurwerkschool springen. Die ontploffing moet uren in 't ronde gehoord zijn. Ook werden de petroleum-tanks in brand gestoken.

Dien brand zag ik in den namiddag, van den anderen Scheldcoever. 't Was indrukwekkend. Vijf reusachtige kolommen van zwarten rook, die den schoonen herfstmiddag versomberden als op een grijzen regendag. Brandende planken drevren met 't opkomend tij de Schelde op en de rookkolommen teekenden aldus van ver den loop van den stroom af.

De sombere hemel, het nu zwakker klinkend kanongebulder, en de zoelte van den waarlijk prachtige herfstmiddag; dat alles gaf den indruk van een dreigend onweer.

De uittocht duurde voort. In den namiddag fietste ik tot aan de Hollandsche grens en terug. Welnu, van Sint-Jansteen tot binnen den vesting-gordel, dus over een afstand van bijna 20 km. was het een onafgebroken rij van karren, wagens, rijtuigen, fietsen, kruiwagens, terwijl aan weerskanten van de baan de voetgangers stapten.

't Was Antwerpen niet alleen, maar 't waren ook de omliggende dorpen Bornhem, Puers, Elversele... zooveel andere nog.

U dat beschrijven, lezer?

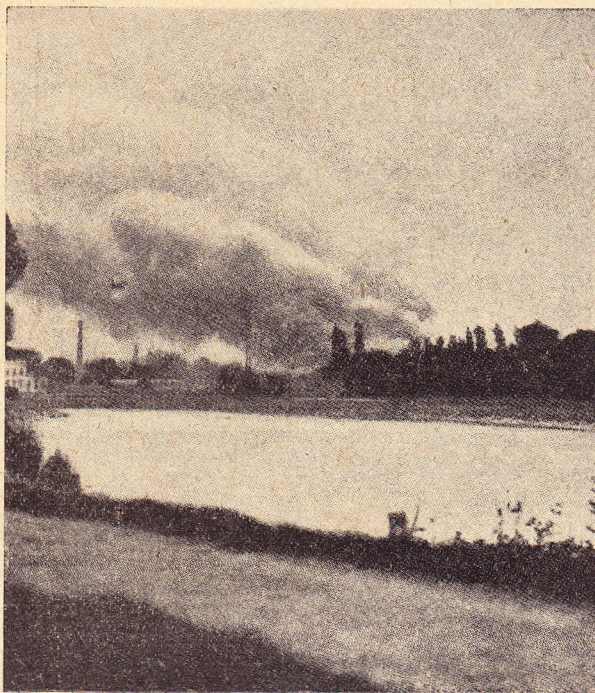
Och, ik zou iedere groep afzonderlijk moeten schilderen.

Hier een wagen hoog beladen met beddegoed, kleederen en meubelen; daarboven kinderen en vrouwen, stevig vastgebonden, om bij 't schokken er niet af te tuimelen.

Een rijtuig, door den heer zelf gemend, want binnen de met kussens bezette ruimte liggen ruw gemaakte pakken. En naast den voornamen man zit zijn gade, deftig gekleed, maar hulpbehoevend nu toch, als haar armste pachter.

Daar een heel dorp. Ik zie denzelfden plaatsnaam op de zeer verscheiden voertuigen. De eerste wagen met allerlei goederen, hoog bepakt, voert ook den pastoor mee. Deze spreekt tot een schreiende vrouw. O, hij zal nu veel troost moeten geven! Boeren en boerinnen, krom gewerkte arbeiders, afgesloofde vrouwtjes, grijsaards en zuigelingen, frissche kinderen, als gegroeid uit Vlaanderens weligen bodem, jeugdige en bejaarde kloosterzusters met haar bestedelingen, ouderwetsch, toch deftig gekleede renteniers. Ja, 't geheele dorp is op de vlucht. Een van hen vertelt me, dat het op raad van de krijgsoverheid is.

Een man leidt een fiets aan de hand. Op 't fra-

Brand der tanks.

me zijn kussens gebonden en daarop ligt een kindje te slapen. Slapende wichten ook op kruiwagens en karren, in kinderrijtuigjes. Oeh, de kleinen **zijn dezen** nacht immers wakker gemaakt, omdat 't alarm sloeg in 't dorp en vader en moeder zeiden, dat ze moesten vluchten voor « den Duitsch », want dat 't dorp beschoten zou worden.

Deernis scheurt u 't harte bij 't zien van een andere karavaan: nonnen leiden weesmeisjes weg. De ouderlooze kinderen stappen snel voort, gekleed in hun zwart gewaad, op de lokken een zwarte hoed met breeden rand. Eenige wagens voeren hun have mee.

« Zuster, 't is toch erg, hé, » zeg ik tot de moeder-overste.

« Ja, 't is erg, m'n jongen », klinkt het in 't zoet Vlaamsch der Scheldeboorden. « Men zegt, dat de Duitscher over den stroom is. »

Velen spreken van « hij »; « hij » is te Dendermonde; « hij » is voor Temsche.

Ieder weet wie « hij » is, de reus, die 't kleine volk uit dorpen en steden, uit hutten en hoeven verjaagt, brand sticht op snellé, methodische wijze, die open plaatsen bombardeert en burgers neerschiet, altijd weer onder 't zelfde voorwendsel « Man hat geschossen ».

En de uittocht duurt voort... Onwillekeurig denk ik aan 't protest der 93 geleerde Duitsche mannen.

Nog zie ik dien zieken knaap in een kruiwagen, warm toegestopt, al straalt krachtig de zon... ..

Nog zie ik den Antwerpschen dokwerker..., nog zie ik hem de gebalde vuist opheffen en hoor ik hem verwenschingen uiten, vol haat in zijn

machteloze woede. En dan stroomden tranen over zijn ruige wangen en tusschen snokken en snikken klinkt het: « En wij, die zoo'n plezant leven hadden in ons schoon en goed Antwerpen en 'den Duitsch behandelden als een Belg! En nu... 't is een schande voor God en de menschen! Wat had België hem misdaan! »

Boeren drijven hun koeien voort. Een meisje sukkelt met een onwillig varken. Een man draagt een korf met vette konijnen en zegt nog schertsend: « Ik zal in de eerste dagen toch eten hebben. »

De stroom vloeit voort.

't Wordt geen nacht... »

Dorpen liggen ontvolkt. Hier en daar te lande brandt een lichtje. Ik treed een hoefje van Waasland binnen. De boer zit met eenige soldaten van de vestingtroepen bij een houtvuur. Grestig vraagt men mij om nieuws. Wat kan ik vertellen? De wildste geruchten doen de ronde. Deze vestingtroepen hebben nog geen bevel te vertrekken. Ze wachten in onzekerheid met het onaangenaam gevoel krijgsgevangenen te kunnen worden. Verdedigen blijkt onmogelijk. Men heeft geen geschut, geen munitie. Ook het voedsel blijft uit. De boer heeft vrouw en kinderen heengestuurd. Zelf blijft hij nog. Hij hecht aan zijn graan, stroo, gansch zijn inspan. Maar hij denkt eveneens aan de gruwelen van Dendermonde en omgeving.

Ik begeef me naar Sint-Nikolaas. De stad ligt in het donker. De huizen schijnen verlaten. Maar aan 't station verdringen zich duizenden menschen. Treinen rijden voorbij, volgepropt met soldaten en burgers. Men zit op de buffers, op het dak. Iemand schuift van buiten de roldeur van een beestenwagen met een ruk open. Een groep jongelingen tuimelt naar buiten, zoo dicht waren ze daarbinnen opgestapeld. Geroep en getier. Het zijn rekruten die naar Poperinge gevoerd worden.

« Hoe lang duurt die reis? » roept er een, in de hoop dat hij wel uit de massa een antwoord zal krijgen.

En iemand geeft hem bescheid.

« Met een expres een uur of vier, maar met uw konvooi daar misschien wel twee dagen. »

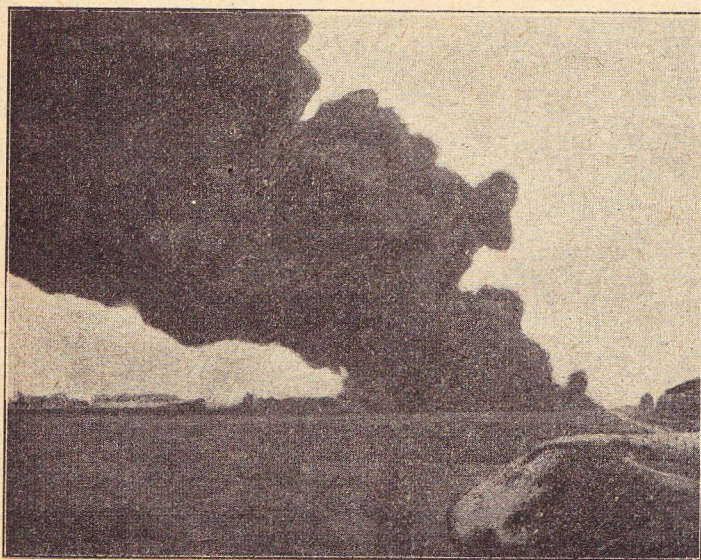
Uren staan ze daar tegen elkaar gedruimd, zonder ruimte voor de minste beweging, zonder lucht.

G. Raal, beschrijft ons de vlucht van een Antwerpsche familie, vlucht die hij zelf meemaakte, en waaruit wij het volgende halen:

« Over Antwerpen schreeuwden de vijandelijke bommen. Deuren werden ingedrukt, vensters stukgeslagen, huizen vernield, de steenen der straten fonteinden op, donderend over de daken.

De moeders namen hun kindertjes uit de wieg, het onmisbare werd in hoopen gelegd en in lakens gestrengd. Men verliet het huis onder het stamelen van een laatst vaarwel.

Neen, nimmermeer zou men de plaats nog aanschouwen, waar men zoo lang geleefd had in liefde, waar man en vrouw en kinderen hadden geboden en gespeeld in peis en vrede, waar men had geschreid en gelachen en de kamers nog zoo vol

Brand der petroleumtanks te Antwerpen.

waren van de zangen en de echo van liefdewoorden.

Men redeneerde niet meer. Men kon niet meer ! Het was gekomen als een hamerslag op de hersens. Men was versuft en de gedachten lagen versteend onder den angst, onder het instinktmatig gevoel van zelfbehoud.

In den nacht begon de gedenkwaardige tocht naar het Noorden, waar Nederland, dat met droeven glimlach op het gelaat die ongelukkigen sterkt en opbeurt, de armen openhield, het harte openhield voor allen die kwamen aan zijn borste het uitschreien van verdriet, in dezen oppersten stond van lijden, in het tragiekste uur der geschiedenis.

Ook de hemel had medelijden met de arme stakkers en gouden sterrenlicht verklaarde den nacht ; warmte dauwde neder uit de melkwegen des firmaments. Het werd een tocht stom en gelaten van half bewusteloze lieden, beladen met pak en zak, bukkend onder den last van vele nuttelooze dingen, droef-wanhopig als een tragieke schilderij van Laermans.

Een tocht die duurde uren en dagen, van den Woensdag namiddernacht tot den Zaterdagmorgen.

Alles vloeide naar de Polders, waar de laatste weg nog open lag naar de redding. Rijtuigen, wagens, stootkarren, alles wat wielen had, werd voortgedreven of achterna gesleurd. Duizenden, honderdduizenden bleven uren ter plaatse staan of sloften onmerkbaar verder, zonder morren, zwijgend, lijdzaam in het onvermijdelijke.

Rijken en armen droegen waaraan zij het meest hielden. Men zag er met een kooi waarin het vogeltje zat dat zoolang een huisje of kamerke had opgevroot door zijn zangen. Anderen hadden de porseleinen kap der lamp medegenomen die de lange winteravonden had verlicht met de groote vreugde harer klare vlam.

Niemand diende nog. Heeren en knechten, bazen en gasten wemelden dooreen, zijde aan zijde

slepend of dragend wat het hunne was. Maatschappelijke verhoudingen versmolten in dien tocht van lijden, in die pathetische vlucht voor zelfbehoud en naar redding.

Ook Paul had zijn huis verlaten, met zijn zusje Stieneke en zijn beide broeders Albert en Lodewijk.

Zij hadden weinig medegenomen ; wat onmisbare kleederen en ondergoed en een paar geliefkoosde boeken.

Ook zij spraken geen woord, Paul hield de hand van zijn zusje omknelde en voelde hoe ze beefde.

« Arm kind, dacht hij, wat moet dat toch worden ! »

Het was een prachtige middag, een zomervreugdige najaarsdag. De zon vierde haar laatste uren van schoonheid. De lucht hing vol zoete geuren.

Paul en de zijnen hielden danig van de zon.

Toen zij op straat kwamen, voelden zij de ovenwarmte en keken weemoedig-blij naar den hemel, naar het zongetij.

En zij voelden grooten lust tot schreien.

Boven de huizen klomk het gefluit der bommen die ergens met ontzettend gekraak insloegen. Men zag de verre, onzichtbare wond bloeden. De pijn lag met droef gelaat over de stad.

Onwillekeurig trokken de menschen het hoofd in hun schouders, wachtten een oogenblik den slag angstig af en liepen toen verder.

Petrolreuk vulde de straten. Dikke rooken wolkten boven de Schelde Waasland in. Hier en daar sloegen de vlammen uit de daken. Paul en zijn familie gingen een smalle straat in en bleven ontzet staan. Te midden van den weg lag een paard te bloeden, loom lijnde het klonterig vocht uit kleverige wonde. Een plas als een roode vlag beplekte de steenen ; de kop lag zwaar tegen den grond, de arme goede oogen keken dwaas naar den hemel. Stijf lag alles aan het lichaam ; een zachte wind streek spelend over de bruine haren.

Narigheid bekleemde hun keel. Zij wendden het hoofd af.

Een geraas als van 'n aankomenden trein daverde door de ruimte : scheen op hen af te komen. Zij wierpen zich tegen een muur, bleven bleek van angst het fatale afwachten, één stond slechts. De zon verduisterde. Een granaat legde de straat vol rumoer en sloeg in met een slag en met een licht van duizend donders en bliksems. De steenen stoven uit den grond als waterstralen. Een vrouw en twee kinderen schreeuwden hun pijn uit, vijftig passen van hen, waar zij stonden tegen den muur geplakt met wijd open gesperde oogen. Zij hoorden een der kinderen nog zwak roepen : « Moeke ! » Toen lag alles stil.

Zij voelden hun harte in hun keel slaan, zwaar en zenuwachtig, naderden met knikkende beenen de rampzalige plaats. Een bom had het hoofd der moeder verbrijzeld. De hersens kwalden traag uit het wondenvleesch. Een der kinderen was door een brok ijzer midden door gescheurd, lag daar als een vermorzeld dingetje. Het andere, dat

« Moeke » had geroepen, lag zonder schijnbare

Oud moedertje door Belgisch soldaat ondersteund

verminking levensloos, met open mond of het nog naar adem snakke.

Zij sloegen een kruis, ontdekten zich, groetten den dood. Toen namen zij de lijken op, belden, maar vruchteloos, aan verscheidene huizen. Zij legden de dooden op het voetpad neer, namen de lakens waarin het hebben en houden der vluchtelingen was gepakt en dekten hen. Onderweg zouden zij wel politie ontmoeten die zich om de rampzaligen verder zou bekommeren; thans moesten zij onmiddellijk vandaar weg. Hun handen waren vol bloed. De grijze handschoenen van Stientje lekten zwart en vieselijk. Zij trok ze uit, haalde uit haar retikuul een ander paar dat zij aantrok.

In een steenen vijvertje wuschen de jongens hun handen. Een weinig verder moesten zij een omweg maken, een gansche rij huizen vlamde. De daklijst viel van de goot, bleef met een nerf in de hoogte bengelen en wiegde over en weder als de gloeiende slinger eener klok.

Soldaten kruisten hun weg met groot verdriet in hun vermoeide oogen, traag met moede stappen. Zij wachtten tot het troepje voorbij was in een dichte stofwolk, met den scherpen reuk van hevig zweetende menschen. Verderop naar het Noorden zagen zij die kleine groepen zich naar een en hetzelfde doel richten.

De hoopjes, dichter en dichter, werden optochtes. 't Was een bont geplek van allerlei kleuren, het werd een woelig gedreum van menschen in zware hoopen. Voor de laatste maal beefden in de stad de vloed der wagens, de zware stappen van reuzenpaarden.

Honden liepen over en weder, zoekend naar

hun meester, maar het was vruchteloos werk. Groote smart lag in hun angstige oogen.

Zonder al te zware bagage, konden Paul en de zijnen aanvankelijk gemakkelijk vorderen. Zij schoven de gapingen door, de massa's langs, doch moesten evenwel af en toe lang ter plaatse blijven staan. Men vorderde niet, het was of men ergens, man voor man, door het oog van een naald moest.

Natiepaarden waren voor opgepropte wagens gespannen, hun blinkende lijven dampden. Een eindeloos lange rei van dom-beangstigde koeien loeiden rumoerig van den honger, trachtten de hoornkoppen met dwaze pogingen het zeel te ontrukken. Een boer melkte, vroolijk spatte het vocht in een emmer, klaar als een witte zang. Hij gaf den drank aan een zieke, die op een kruiwagen lag en met lijdzame oogen den hemel aanschouwde.

Een lamme werd door twee mannen gedragen, zittend op hun onder zijn lichaam samengestengelde handen. Blinden stonden geduldig te wachten, luisterden naar den schreuw der bommen en keken de lucht in van waar zij het geluid vernamen.

Een trein reed voorbij, traag, volgepropt. Er zaten en stonden menschen op de looptreden, boven op de daken, op de lokomotief en in den tender, van voren op de buffers, op den ketel, naast de schouw, bij den stoker en den machinist. Deze laatste was zeer vroolijk en trok een liedje op de fluit. De aftrekkenden zwaaiden met hoeden en doeken. Men riep elkander zotte dingen toe. Toen al dit rumoer en gedommel in de verte wegstierf, vervielen op de wegen allen in zwijgzaamheid.

Op de vesten stonden schildwachten de hand aan 't geweer. Soldaten lagen op de glooiing der wallen, rookten, geeuwden lui en schenen zich te vervelen. Officiëren zagen het volk met verstrooide oogen aan. Hun gedachten lagen elders, in groote bekommernis.

Plots kwam er groote beweging in de wachten-de scharen. Hoofden bloemden naar omhoog, armen werden opgeheven. Men wees elkaar iets aan, zeer hoog in de lucht. Van het verre Oosten naderde snel een stipje.

« Een Taube! Een Taube! » klonk het bang.

Het vliegtuig kwam prachtig aanzetten in het geronk van zijn kloppende motor. Als een grijp-vogel dreef het over de menigte, statig, met zijden licht op zijn kromme vlerken, als een gouden verschijning. Achteraan dreef de rook als een zeer lichte pluim van zilveren stof. In de nabijheid, uit de verte, uit alle forten en schuilhoeken braakten de kanonnen. De hemel kwam vol witgele rookpluimen, onder en boven, links en rechts van den vlieger. Kalm, onvervaard vervolgde hij zijn weg. De zon blonk in het staal van de schroefas, flitsend en blank als in een spiegel. Het beschreef een grooten boog en verdween achter de rookwolken die uit de petrol-tanks oploeiden. Er was een oogenblik van groote paniek, de menschen liepen verschrikt uiteen, onzinnig vluchtend, doch de orde en de gelaten-

Op vlucht in de omstreken van Gent.

heid keerden weldra terug. Het blaffen van verre kanonnen hield op.

Zusje was moede, kon niet meer verder. Onder een loods op een kist gingen ze zitten en waren blij dat zij konden uitrusten. De gang had reeds uren geduurd, de zon zonk traag naar 't Westen. Wie weet hoe lang de tocht door de duisternis nog duren zou.

Voor hen lag thans de stad als een visioen van verschrikking, vol rook en vuur. Zware ontploffingen deden den grond daveren, de bommen gierden onophoudend door de lucht.

Waar zij kon, streelde de zon de huizen, de kerken en de torens. Het kanten juweel van O. L. Vrouwenkerk naalde als een blanke straal tegen de violette wolken der branden.

Al de trapgeveltjes en gothicke huizen der kaaïen blonken wit-blond onder de zon.

In de ruiten der spoorhalle trilden gensters. Zij lag daar in de zee van huizen als een groote vischrug in blinkende wateren.

Toen zij zich verzadigd hadden in dit onvergetelijke schouwspel en hun harte in hun lichaam woog als een looden last van verdriet, stonden zij op en gingen over de smalle brug die hen buiten de stad op den Eeckerschen steenweg bracht.

Weerszijde lagen de weiden vol volk. Een verademing scheen in de menschen te zijn gekomen nu zij boven hen de hooge luchten zagen en langs alle kanten de wijde der horizonnen, en zij zich niet meer voelden bedreigd in de enge straten der stad die langzaam leeg bloedde en waarom dichter en dichter een rouwklaken werd geweven dat het zonlicht onderschepte en aschgrauwe tonen wierp op de zuivere kleuren der gebouwen.

Van den hoofdtoren waaide nog, breed-uit de drie-kleur, de hunne, als zinnebeeld van het edele vaderland; velen aanschouwden voor het laatst, met tranen in de oogen, het geliefde symbool.

Thans voelde men de beteekenis van het woord vrede en hoe zoet het leven in het vaderland was geweest. Men wierp hartstochtelijke blikken op de stad die daar lag als een groote stervende. Men

nam afscheid van haar als van een geliefd wezen dat men nimmer meer terug zou zien.

Lijdend strompelde de tocht verder naar het onbekende.

Te Eeckeren gingen de eenen links, de anderen, onder wie Paul en de zijnen, rechts, langs het spoor naar Cappellen.

De schemering dijsde toen zij dit groote dorp bereikten. De avond kwam teervoets als iemand die onwelkom is of een kwade boodschap brengt. Huizen en boomen verdoezelden in de grijze adems der duisternis.

De baan naar Holland zag zwart van vluchtenden.

Men kon moeilijk vooruit. Uit de herbergen plectte geel licht, verklaarde de boomen en de menschen. Rumor en geschreeuw klonken hard naar buiten als op een kermisdag. Langs den weg, op hun pakken, lagen er reeds velen in een looden slaap, door geen enkel gedruisch te storen.

Op het spoor stond een lange trein open wagens, beladen met straatsteen, onder stoom. Vele vluchtelingen waren er reeds op geklommen. Ook ons viertal heesch zich naar boven en vereffende de ruwe steenen tot zitplaatsen. Uit de nabijliggende forten klonk oorverdoovend het geraas der kanonnen, dat den avond vulde met schokkende geluiden, als litanieën van toorn. In het Zuid-Westen zag men den gloed van Antwerpen. De einder bloedde laaiend.

Stieneke zat in het midden, tegen den rug harer broeders. Onder haar bewogen de kasseien, kneusden haar knoesels. Trok zij haar eene been omhoog, dan brokkelde de zitplaats af en begroef haar anderen voet. Het was zeer pijnlijk, maar zij klaagde niet.

Voor haar, op een pakje kleergoed, lagen twee jonge meisjes. Zij kermde van honger, onderweg hadden zij haar grooten broer verloren en stonden thans alleen ter wereld, versuft en wanhopig, hongerig en met de keele vol dorst. Voor alle fortuin bezaten zij nog vijf en veertig centimen en trokken hiermede de wijde wereld in.

Stieneke troostte hen, zeggend hoe goed de menschen in Nederland waren en zij aldaar eten en drinken zouden bekomen en huisvesting tot betere tijden zouden aanbreken. Zij streek met haar fijne hand over hun vermoeide hoofdjes, gaf hen wat geld en een paar broodjes die zij van huis had meegenomen. Arme kindertjes! Nog zoo jong en reeds zoo vol zorg en kommer. Zij legden hun dwalende, loome kopjes op haar schoot en weldra sliepen zij in, terwijl nu en dan nog een droeve snik uit hun keele krampte.

Eindelijk vertrok de trein. Geen kreet werd vernomen. Er lag een pakkende stilte over die grauwe menschenmassa, of de trein haar naar een begrafenis voerde, den zwarten nacht in.

Cappellen met zijn rumor lag reeds verre. Al de geruchten verstierwen onder het regelmatig slagen der wielen en het gedruisch en gerammel van kettingen, haken, ijzeren schokken. 't Was donker rond hen en in hen.

Bij Calmhouut hield de trein stil, lange uren. Verre geluiden werden weer hoorbaar. Naast het

spoor, in de bosschen, hoorde men vele menschenstemmen. Hier en daar plekte gloeiend een sigaar in de donkerte. De hemel lag vol sterrenstilte. Van het Zuiden en het Westen schoof langzaam de rookwolk over de windlooze horizons.

Gelukkig voor de arme stakkers was het warm, en luidde iets als in een zomernacht.

Voor hen, ten einde der lange baan zag men den brand, bochtend van Zuid naar West! Het was een vuurwerk met snel raderenbeweeg. Kraters sloegen uit, hemelhoog, zoodat het gelaat der menschen op den trein rood glom. Daarna lijdten de vlammen neer, in een kalme zee van vuur, likkend de einders als baren het duin.

Er lag als een reusachtig vrouwenhoofd in de diepe vuurzee, dat de oogen toeneep in schreiangast, dan weer plots opende, onder den beet der verschrikking. 't Was een deining van vuur, nu eens flikkerend als een roode wonde, dan weer moe in groote afmatting.

't Was het hoofd der Antwerpsche maagd, weenend tranen van bloed, tranen van vuur, gefolterd door duizenden vlammenpijnen, huilend uit duizenden wonden.

Paul zat, de ellebogen op de knieën, het hoofd rustend in de palmen der handen, naar den brand te zien, zwijgend, genepen in de pijnhaken van dolle smart. Zijn Antwerpen!

Antwerpen was het hart van zijn land, zijn hersens, zijn kracht, zijn schoonheid! Antwerpen maakte zijn vaderland groot! Die stad was de trots zijns levens en waar hij zich bewogen en geleefd had in de zoetheid harer streelende misten, de klem harer wentelende wolken, in het gewoel en gedruisch harer straten; waar hij genoten had aan de oevers der Schelde, die liep als een stroom van blonde bloemen naar den grooten weg der zeën; bij de zoo eigenaardige menschen, vol persoonlijkheid en, even als hij, zoo rijk en zoo blij om den naam van Sinjoor.

Te Antwerpen sprak men alle talen. Antwerpen was een groot stuk van de wereld.

Antwerpen, stad vol muziek, van af den hoogen lichtenden toren tot in de donkerheid van marionettenkelder, waar iedereen met zangen in het hart en liederen in den mond liep. De stad van schilders die de wereld hadden overtoogen in een groot tooverspel van kleuren. De stad der vrijheid die in aller harten brandde als de zon op een zandheuvel, dorstig en heet, waar zelfs de straatsteenen vuur spuwden bij al te harde behamering van paardenhoeven.

Stad onder duizenden rijk en geweldig, tot in haar grootste rampen onweerstaanbaar van drift en van schoonheid.

Antwerpen, dat een verleden had als een trofee, als een woud van trofeeën.

Arme stad die thans uitleefde en verlaten lag, verlaten, verlaten...

Over Pauls wangen, over zijn handen liepen dikke tranen, maar hij voelde niet de pijn van het schreien, niet de smart van hún bitterheid. Een ander gevoel zette in hem aan als een storm, gierde in zijn hersens. Hij zag Antwerpen door zijn tranen heen in een rood floers en de ontzettende

mooiheid van open en toe schreiende oogen der brandende maagd.

Onbewust rees hij op, balde de twee handen tot één vuist te samen, stak ze als een hamer van woede uit naar die brandzee, naar die orgie van smarten en boven het gedommel van den opnieuw vooruitsnellenden trein, klonk zijn stem tot een geweldige verwensching tegen den indringer.

Het was een lange, smartelijke tocht. In de eerste uren na middernacht kwamen zij in een Nederlandsch dorp aan. Soldaten hielpen hen teeder, gaven hun bruin brood. Behalve Paul aten zij allen het smakelijke brood op. Het was het eerste voedsel dat hen sinds den vorigen morgen over de lippen kwam.

Alles lag stampvol met vluchtelingen. Men bracht hen naar de kerk.

Plots lag zij daar voor hen als een berg in den nacht. Zij dachten aan hun huis, in het eenzame Antwerpen, zoo warm en gezellig, aan hun kamers waar de zachte bedden verlaten lagen, aan de ziel van dat huis, stil en treurig in de koele ijltje van verlaten woning. Wie weet lag op dit oogenblik alles niet te morzelen in verscheurende vlammen of wat hun lief was te smeulen in aschhoop.

Hun harte klopte hoorbaar in de duisternis, groot verdriet droppelde in hen.

Zij betraden de gewijde plaats. Wrange en weeë reuken grepen hen naar de keel. Een stoffige schemering dwarrelde langs muren en pilaren. Het was er om te stikken. Op den grond lagen bultige vormen, zwart plekkend op gouden stroo. Er was luid gesnork van vermoeide adems. Een paar kinderen huilden. In een hoekje, tusschen twee bidstoelen, lag nog een plekje vloer onbezet. Voorzichtig om de slapenden niet te wekken, strompelden zij naar de aangewezen plaats, traptten op handen en beenen der neerliggenden die met kwade woorden opschrikten en grommend weder insliepen. Zij zetten zich op stroo neder. De jongens trokken hun zware winterjassen uit, legden deze op een valies als oorkussen voor Stienke, dekten haar warm dicht. Zij kustten haar in groote devotie, zooals zij deden elken avond thuis, wenschten haar zachte rust. Paul had zijn stuk ammuntie brood behouden en bood het haar aan. Zij schudde dankbaar het hoofd en fluisterde: « Slapen ».

Arm kind, wat moest ze lijden!

Paul verdeelde het brood tusschen zijn broeders, die het smakelijk opaten en zich daarna neervlijden. Hij zelf was te zenuwachtig om te slapen, zette zich tegen den muur en keek rond zich. Het was een heilige ontwijding van het huis Gods, de groote schuilplaats van door geweld voortgejakkerde menschen. Het tabernakel flikkerde in stralen als een ster. De Godslamp dampte nog flauwtjes in een rooden schijn. Op zij der middenbeuk stond hoog en zwaar, als een rots, de preekstoel. In een hoek lagen de stoelen opeengestapeld tot een reusachtige houtmijt. De nacht lag zwaar en donker tegen de ruiten. De heiligenbeelden stonden als vermoeide menschen

Op de vlucht.

op hun verheven voetstuk. In het kroontje, boven Maria's hoofd, vonkelde een steentje als een ster. Dezerzijds het koor stak de goede Herder de armen uit naar die klompjes wanhopigen. Onder zijn voeten stond gebeiteld in roode gothische letters: « Komt allen tot mij die belast en beladen zijt, ik zal u verkwikken! »

In den toren tikte de klok, traag, monotoon in eendere beweging en geluid. Vier slagen vielen hard den nacht in.

Een licht van buiten viel op de pijpen van het orgel, een lange matte straal lag op het oksaal te beven, waterachtig, valsch.

Beneden ging de deur open, piepend slierend op een touw. Een nieuwe troep vluchtelingen trad met groot gedruisch de kerk in. Een jonge stem kermde: Aie mij! Aie mij! Een zwaardere suste vermanend. Hun pakken bonsden dof tegen het leder der deur. Men bracht hen naar voren in het koor. Velen werden wakker, keken bedwelmd in de halve duisternis, legden zich weer mompelend neer. Iemand die tegen een pilaar zat, ontpafte een pijp. Het vlammeke wipte op-en-af, luisterend naar de zuiging van zijn mond.

« Niet rooken! » vermaande een stem, ergens uit de donkerte.

In het koor was het nog eenige stonden rumoerig; alles verviel weldra in de eigenaardige benauwdheid van vele slapende menschen.

In den biechtstoel naast Paul klonk plots een zwaar gestommel als van iemand die van zijn zitplaats voorover stuikt. Er volgden luide onsamenghangende woorden. Toen werd weder alles stil.

« Slaapt ge? » vroeg Paul zachtjes aan zijn broeders. Zij lagen met de oogen open, maar Paul zag zulks niet.

Er hing een zware wolk van gedachten over hun voorhoofd, de oogen pijnigend.

« Neen », fluisterden zij terug. « Slaapt Zusje? »

Zij waren zoo om haar bekommerd. Paul bukte zich voorover, luisterde en hoorde haar adem regelmatig deinen op haar gezonde lippen, af en toe zuchtte zij lang en diep. Paul boog zich nog meer voorover zoodat zijn oogen bijna de hare aanraakten. Hij zag op haar lange wimpers tranen pare-

len, zij schreide in haar slaap. Een rauw verdriet wondde zijn hart. Hij kroop recht, deed met de hand een geruststellend teken aan zijn broeders, en zette zich weder tegen den muur, troostelooser dan eenige stonden te voren.

Hij luisterde naar het snorken, blazen, hijgen, kreunen van de honderden slapenden. Hoe hard toch was de slaapstee. En toch was het nog een troost, dat zij hier lagen onder dak, in 't wijd-sche gebouw, waar nog schenen te trillen de lofgezangen en de wierook uit gewelven en vloeren.

De vermoënis overwon Paul. Alles kwam in wazige, troebele gedachten tot hem. Een stille glimlach speelde op zijn lippen.

Wat moest het Kindeke Jezus blijde zijn dat er zoovele gasten gekomen waren in zijn huis!

Zie, daar zat het op de armen van Maria en rekte zich om naar beneden te kunnen zien. Draaide daar niet de werelddbol in zijn handjes? Zijn oogen onderzochten nauwkeurig den blauwen bol in het flauwe licht. Toen hief hij het hoofdje op, keek naar zijn Moeder, trok haar hoofd naar het zijne toe en wees met zijn teer zonnevingertje naar een klein, klein plekje op den werelddbol. Nu zag Paul de twee goddelijke hoofden bewegen, een traan viel uit Maria's moederogen, op het stipje dat België aanduidde. Jezus legde er zijn driemaal heilig mondjje op zoodat de traan werd tot een ster zoo mooi en zoo groot als er geen enkele aan het firmament schitterde. De werelddbol begon te draaien; landen en zeeën verdwenen in het snelle tollen, alleen de ster schitterde, over gansch de wereld heen, in een langen sleep van gouden licht.

Paul schrok uit zijn slaap op.

De kerk was vol rumoer gekomen. Het stroo kraakte als in een veestal. Van hoek tot hoek werd naar elkander geroepen. Hier en daar klonk gelach. Velen brachten de handen in de lenden en kreunden. Het stof dwarrelde omhoog, danste als goudkorrels in den schijn der lampen. De dag kwam bleek door de ruiten kijken als een ziek gelaat. Pakken werden opengelegd, weer toegelinkt. Men ging van groep tot groep, zocht zijn bekenden op, vertelde hen het wedervaren van den jongsten dag. Er heerschte verward stemgeruisch als in een kroeg. Ieders slaap was gestoord. Velen zaten op hun pak en keken als wezenloos voor zich uit, ongevoelig voor buitenwaartsche rumoeren, gansch verdiept luisterend naar de luidruchtige stemmen die hun binnenst vervulden.

In groote ketels bracht men warme koffie aan, lekkeren geur verspreidend. Ieder kreeg zijn tas en geboterd brood. Het was een zicht als van een bruiloft. De gezichten verklaarden, veler oogen straalden, luider op klonken de stemmen; het scheelde weinig of men ging zingen. Het Vlaam-

Op de vlucht.

sche karakter uitte zich in de vroolijke kleur van zijn nieuwe stemming. »

Dezelfde tooneelen overal, op alle wegen naar 't Westen, het Noorden, naar 't Noord-Oosten. De Nederlandsche grensgemeenten worden plotseling als overrompeld.

Nemen wij bijvoorbeeld eens een kijkje in De Clinge. Op 4, 5, 6 en 7 Oktober kwamen hier reeds veel vluchtelingen toe, maar op Donderdag 8 Oktober « werden we door honderden menschen overvallen », lezen we in 't verslag van het komiteit dat onze arme landgenooten hulpe bood.

« De straten liepen vol. Ook vele Belgische soldaten werden geïnterneerd. Het was dien dag, met zijn luguberen avond, dat de petroleumtanks van Antwerpen leegbrandden, waarbij velen toen dachten, dat de stad in brand was geschoten.

Daar er op dat oogenblik nog geen levensmiddelen in voorraad waren, moest bij partikulieren worden aangeklopt. Het is een genoegen te vermelden, dat door ingezetenen voor alles werd gezorgd. De 3 à 400 vluchtelingen werden 's avonds en 's morgens van alles voorzien en konden opgefrist verder gaan.

Dien Donderdag, 8 Oktober, begon de « zware strijd ». Vrijdags kwamen de vluchtelingen niet meer bij honderden maar bij duizenden. Er ontstond dien avond zelfs een paniek op de grensgemeente Clinge-Waas. Deze werd veroorzaakt door de komst van een 500 tal Engelsche marine-soldaten, welke voor Duitschers werden aangezien.

Vrijdags in den namiddag kwamen deze Engelschen aan de Nederlandsche grens. Zij bleven daar op Belgisch gebied tot het donker was en betraden toen het Nederlandsch gebied, waar zij met wapens en al langs de dorpstraat van Clinge hun oververmoeide leden uitstrekten op het bereidwillig aangebrachte stroo. Met de komst de-

zer troepen was de verwarring naar wij dachten, ten top gestegen en toch was het nog maar een begin.

De meeste menschen hebben in die dagen niet geslapen of althans zeer weinig. De geweren der Engelschen werden in den nacht van Vrijdag en Zaterdag 10 Oktober door burgers en militairen vervoerd naar het wachtlokaal der grensposten. Hierbij was de taak zwaar voor politie en komiteitleden, die echter goed samenwerkten. Ook was het werk zeer gevaarlijk, want een groot aantal der geweren waren geladen en moesten eerst ontladen worden, wat ieder niet even gemakkelijk kon doen.

Zaterdag 11 Oktober. Van in den vroegen morgen rijden honderden karren voorbij, alle naar Holland. Het is een treurig gezicht. Maar nog treuriger indruk maakte het doen aantreden en doorzenden naar Hulst van dat groot aantal Engelsche soldaten.

Het was echter maar een begin, want in het eerste achttal dagen dat nu volgt kwam de geheele bezetting van de vesting Antwerpen door onze gemeente, zoowat een 35.000 man.

Zij werden gevolgd door honderd duizenden vluchtelingen, welke door dit dorp heentrokken en er tijdelijk vertoefden.

Men overdrijft niet als men het aantal vluchtelingen, dat zich tusschen 10 en 13 Oktober door onze gemeente bewoog, op 5 à 700.000 schat. Dagen lang vertoefden er hier in wijk B met 325 huizen en huisjes meer dan 20.000.

Neemt men dat de drukte door de geheele gemeente even groot was — wat wel waarschijnlijk is — dan komt men tot de slotsom, dat van 11 Oktober tot zoo wat 20 Oktober elken dag 50 tot 60.000 menschen in De Clinge vertoefden, er onderdak en voeding genoten.

Het waren geregeld anderen, maar het getal was er. Op de groote boerderijen waren er duizend en meer, met 20 tot 80 karren en wagens, paarden en vee naar evenredigheid.

Op den weg van af het Belgische dorp Sint-Gillis langs de Clinge tot aan Hulst reden de vluchtende karren en wagens aaneengesloten en somber verder. Dit is een afstand van bijna drie uur gaans.

In de openbare school van De Clinge verbleven dagen aaneen van vijf tot zevenhonderd menschen, waaronder vele arme lieden en kinderen. Ook de kerken moesten tot slaappleatsen worden ingericht en zaten des nachts gedurende meer dan 14 dagen vol.

De voeding van al deze menschen veroorzaakte een groot tekort aan levensmiddelen. Op verzoek van het komiteit werden door alle ingezetenen, die fornuizen hadden staan, aardappelen gekookt. Brood was er gedurende eenige dagen niet te krijgen, want men kon niet bakken door gebrek aan gist.

Kortom, tusschen 11 en 15 Oktober was er hongersnood. Men smeekte om een stuk brood, vooral voor de kinderen. Een erge zaak, was ook het gebrek aan melk in die dagen; dat was in een woord ontzettend voor de kleine kinderen. Om daarin eenigermate te voorzien, kookten we een

surrogaat voor melk, bestaande uit gekookt water, cacao, suiker en aardappelmeel. Later hadden we veel genoeg van het melkpoeder, dat we kregen door tusschenkomst van professor Niermeyer te Utrecht. Ter eere van onze bevolking mag gezegd worden, dat van al hetgeen in die ellendige dagen aan de vluchtelingen is verschaft, later door niemand iets bij het komiteit is in rekening gebracht.

Op 15 Oktober eerst kwamen er een paar groote wagens brood en rijst uit Hulst. Dit gaf eenige verlichting; een duizend in drieën gesneden brooden waren gauw verdeeld. Drie duizend menschen waren er gelukkig mee en verdeelden het thuis. Wanneer ik hier spreek over «thuis», dan bedoel ik daarmee alle denkbare verblijven, als schuren, stallen, keeten, erven, wagens, karren, gespannen zeilen, overal lagen en woonden menschen.

Rijke en voornamen lieden sliepen in schuren. Dit heeft weken geduurd. Over dag liep men heen en weer. Het was zoo druk, dat men met een rijwieltje niet kon passeeren. Gelukkig gaf de maand Oktober prachtig weer. Daardoor en door de krachtige maatregelen van reiniging en ontsmetting door het komiteit met de vrij sterke militaire bezetting genomen, zijn gewis veel ziekten voorkomen.

De verdeling van levensmiddelen was een tooneel in den beginne! Duizend tot twee duizend menschen stonden te wachten en er was nooit genoeg. Vandaar gedrang en lawaai, maar de militairen hielpen de orde handhaven.

De herbergiers en vele anderen lieten hun huizen den ganschen nacht open. Dat was een goede maatregel, waardoor velen gebaat waren, die anders met vrouw en kinderen, die reeds koude nachten op straat hadden moeten doorbrengen. Het was een droevig tooneel die dompelaars te zien liggen en slapen op banken en stoelen, met het hoofd op tafel, de kinderen onder biljart of tafel.

Gelukkig bevonden zich hier ook eenige Belgische geneesheeren, wier hulp en steun van groot, ja, onmisbaar nut is geweest, aangezien van Nederlandsche zijde geen sprake was om aan een dokter te komen. Overal immers heerschten dezelfde toestanden en was geneeskundige hulp noodig. »

Tot zoover het verslag van het vluchtelingencomité van De Clinge.

Dergelijke tooneelen zag men in alle grensdorpen. Zoo lezen we in het officieel verslag van Nieuw-Namen :

« Als een onafzienbare menschenzee kwamen zij binnen, de ontelbare ongelukkige en uitgeputte vluchtelingen. Verder wilden zij, immer verder, voortgejaagd door hun ongekenden angst.

Maar velen konden niet verder, uitgeput als zij waren van de uren, ja, dagen lange voetreizen in de grootste onthoring. En toen de avond viel, waren al de woningen, de R. K. kerk en de openbare school als de kleinste woning van den arme in den waren zin des woords opgepropt met menschen. En hoevelen moesten nog onder den bloo-

ten hemel overnachten? Wat deed het komiteit in deze omstandigheden? Helpen waar 't helpen kon. Dág en nacht waren de leden in de weer om met raad en daad hulp te verleen; maar in aller behoeften voorzien was onmogelijk. Doch de ingezetenen waren toen allen zoovele werkdadige leden van het komiteit geworden, bereid te helpen waar hulp gevraagd werd. De aanvraag om brood was zoo enorm groot dat niettegenstaande al onze bakkers met meer dan gewoon personeel dag en nacht arbeidden, onmogelijk het gevraagde kon geleverd worden. Nauwelijks was het brood uit den oven of de winkels werden bestormd en dank zij de hulp der militaire macht, kon ieder volgens beurt zijn vastgestelde hoeveelheid in ontvangst nemen. Na eenige dagen was er eenig overzicht mogelijk; de meeste vluchtelingen hadden zich verder het land in begeven.

Naar oppervlakkige berekening waren verre over de 100.000 vluchtelingen onze straten gepasseerd, waaronder ruim 12.000 militairen zooals later gebleken is uit het aantal Belgische geweren, die hier waren ingeleverd. »

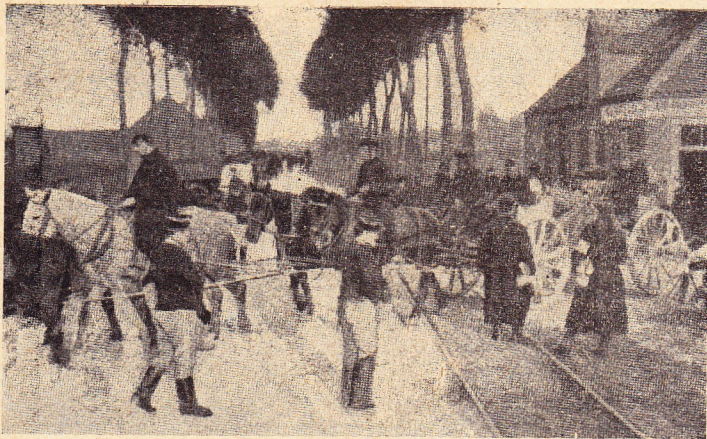
Te Sint-Janssteen reisden 20.000 vluchtelingen door de gemeente.

Te Koewacht zag men de eerste vluchtelingen reeds in begin September; geen wonder, het was de eerste vrijplaats voor het arme, zoo geweldig geteisterde Dendermonde. Uit Lokeren kwamen weldra tal van Belgen met hun inboedels. In Oktober was het eveneens hier de stormloop. De eerste behoeftige uitgewekenen verschenen uit Hamme. Dan volgden er uit Zele en inwoners van Dendermonde, Sint-Gilles, Lebbeke enz., die zich al eenigen tijd rond Lokeren opgehouden hadden; daarna van Antwerpen, Beveren, Sint-Nikolaas, Temsche, Stekene, Exaarde. En toen er granaten op de statie en suikerfabriek van Moerbeke vielen, week bijna gansch dit dorp naar Hollandsch Koewacht uit. De doortocht duurde twee dagen. Ongeveer 50.000 Belgen begaven zich in dien tijd door de plaats. In den nacht van Vrijdag op Zaterdag logeerden er 21.000 vreemdelingen. Honderden dood vermoorde menschen sliepen onder zeilen in de bosschen. De banken waren uit de school, die stampvol zat, op het plein gezet, maar ook die banken geraakten vol mannen en knapen. Rijke Belgen achtten zich gelukkig als zij in een stal op een bos stroo konden rusten.

Ziehier wat men te Hulst zag :

« Den toestand te beschrijven is bijna niet doenlijk. Men moet die hebben bijgewoond of meegeleefd om dit te beseffen. Gedurende twee à drie dagen stroomden de Belgische uitgewekenen niet bij honderden, maar bij duizenden ons kleine stadje binnen, met zich voerende hun bezittingen, die ze in veiligheid wilden brengen, op voertuigen van alle soort en afmetingen. Ziekten, ouden van dagen, gebrekkigen, alle ellende die men zich denken kan, bracht deze stoet van ongelukkigen binnen onze wallen.

Liefde zusters met honderden weeskinderen, zochten een onderdak en voeding, mannen, vrouwen en kinderen zochten naar hun familie leden, die in den hopeloozen warboel waren zoek ge-

Belgische schutterij in de omstreken van Antwerpen.

raakt, zieken en kraamvrouwen riepen om hulp, en allen waren zonder raad wat verder te doen.

Het komiteit had echter in zijn organisatie een stevige grondslag bij zijn arbeid. Alle sub-komiteeën werkten als zelfstandige lichamen en zeker is het dat het komiteit te Hulst er op mag bogen, dat zijn arbeid een paniek heeft voorkomen.

De leden van het komiteit, gesteund door de geneele burgerlijke en militaire bevolking, werkten om orde te brengen in dezen chaos, met een ijver, die alles vermocht. Allereerst werd getracht orde te brengen in de stad zelve en reeds zeer spoedig kreeg het komiteit een regelmatige leiding in den stroom van vluchtelingen, die langs verschillende wegen werd gevoerd naar de omliggende dorpen. Overal zag men de oranjebanden der komiteitsleden tusschen de kolossale menschen massa, leidend, helpend en bemoedigend optreden. Hongerigen werden verwezen naar onze gaarkeuken, onderdak zoekenden werden gezonden naar boerderijen in den omtrek en later toen ook die doorzending moeilijk werd, omdat ook het achterland vol, overvol begon te worden, werden tenten gebouwd, kerken, scholen, openbare gebouwen, alles, alles wat men bedenken kon, volgepropt tot stikkens toe vol, met menschen van allerlei leeftijd en stand.

En altijd maar door stroomden de vluchtelingen bij duizenden binnen onze wallen.

Het sub-komitee voor voeding breidde zijn inrichting tusschen de kolossale overstelping zóó uit, door aankoop van groote kookfornuizen, elk van 200 liter inhoud, dat het in staat was elk uur een 1500 à 2000 liter soep, of een gelijke hoeveelheid aardappelen, boonen, erwten, rijst of koffie te verstrekken. Militairen moesten gerekwireerd worden om den stroom van hungerigen tegen te houden. Een 14.000 à 15.000 portieën eten werden per dag uitgereikt, behalve de portieën brood, die niet te tellen waren. Een groot aantal dames was gedurende den geheelen dag bezig brood te snijden, er kwamen handen te kort; een 25-tal vrouwen waren belast met aardappelschillen en 10 kookfornuizen kookten van 's morgens tot diep in den nacht, soep, boonen, erwten, rijst, koffie enz.

Een oud vluchtend moederke uit Waalhem.

Tijdens deze drukte werden alle zieken en gewonden onder dak gebracht in het R. K. Liefdehuis, met wie het komiteit een overeenkomst sloot en in het pensionaat der R. K. Zusterschool werden door het komiteit twee kraamkamers ingericht.

Toen kwamen de dagen van 10 en 11 Oktober 1914. Tusschen den nog altoos voortvloeienden stroom van vluchtelingen, mengden zich nu de 25.000 à 30.000 geïnterneerde Belgische militairen met hunne voertuigen en paarden.

Op straat kon men bijna niet meer gaan. Men stond als het ware tegen elkaar aan en daartusschen ging dan regelmatig de toevloeiende stroom. Kraamvrouwen, zieken, gebrekkigen, ouden van dagen hoopten zich altoos nog maar op en zochten om hulp.

Zondag (11 Oktober 1914) omstreeks 5 uur was de krisis op zijn hoogst. Menigeen was toen wanhopig wat van dit alles worden moest en menig komiteitslid begon de gevolgen te ondervinden van zijn zenuwoverspannenden arbeid. Toch werd voortgewerkt met dubbele kracht en al kon men nu niet komen tot de gunstige resultaten van de vorige dagen dat allen goed of kwaadschiks onder dak kwamen (ongeveer 6000 Belgische militairen lagen op stoepen en straten te slapen), toch was reuzenwerk verricht.

Hoeveel winkels en magazijnen er ook waren leeggehaald en er in de stad bijna niets, totaal niets meer te krijgen was, werd toch door zeer weinigen honger geleden, want onverpoosd kon ons comité voortgaan met de verstrekking van voedsel en bleef alles in de gemeente ordelijk. De herbergen en koffiehuisen werden verplicht open te blijven; zij werden volgeladen met vluchtelingen. Al de huizen zaten dien dag vol vluchtelingen, van den zolder tot den kelder. »

We zouden in herhalingen vervallen, moesten

Op de vlucht.

we gedeelten meedeelen uit andere verslagen, die hier voor ons liggen.

Te Bath, Hausweert, Terneuzen, Vlissingen, enz., zag men de vluchtelingen in allerlei vaartuigen aankomen.

Te Vlissingen lagen de twaalf scholen vol met uitgewekenen. In de Noorderkerk sliepen 200 personen, in de Doopsgezinde kerk 180, in de Concertzaal Bunning 210, in die van Burgers 200, in de Kazematten 80, in de havenloodsen 900, in een schip bij die loodsen 500, in de Belgische Loodsensociëteit 120, in de roeierswacht 60, in de goederenhangars der oude statie 350.

Maar wie zou ze tellen in de bijzondere huizen, de schuren, stallen: op de Ste-Annabootten en andere vaartuigen!

Te Sluis achtte men zich gelukkig, nadat alle huizen en openbare gebouwen gevuld waren, de beschikking te krijgen over een zeventigtal naar hier gevluchte schepen, om daklozen een onderkomen te bezorgen.

Geheel aan 't meest Westelijk puntje van Zeeuwsch-Vlaanderen, waar vroeger de diepe en veilige golf voor Brugge, het Zwin, zich uitstrekte, waarvan nu nog een kleine baai over is, ligt een kleine, nieuwe haven, die der Wielingen of van Kadzand geheeten. Daar kwam een groot deel der Heistsche visschersvloot gevlucht. De kleine scheepjes zaten bomvol, want niet alleen bracht de visscher zijn eigen gezin mee, maar ook 't stokoude peetje en meetje, geburen en kennissen.

Sommigen gingen aan wal, namen hun intrek in een schuur of tent, later in een barak, doch de visschers en de hunnen bleven op het hulkje wonen.

Van uit Knokke rolden sommige uitgewekenen een badkoets mee, hun huizeke nu, dat ze dus uit België naar Nederland verplaatsten en bij den Zwondijk opstelden, hopen dat de tijd spoedig komen zou, om terug te keeren.

Men zag ook woonwagens van Klerken Zeeuwsch-Vlaanderen binnentrekken; die vormden dan een kampje bij Breskens.

De tram voerde onophoudelijk een dichte menschenmassa naar den oever der Westerschelde.

Boeren richtten groote wagens voor de reis in en reden dan ook met volle vrachten Noordwaarts.

Te Breskens konden de booten al het volk niet opnemen. De visschers van het plaatsje voeren dan heen en weer met groepjes passagiers, maar te Vlissingen was het weer wachten op den trein, hoeveel goede wil en energie er ook werd betoond. De mailbooten vertrokken van daar, steeds met overvolle ladingen. In enkele dagen hoopten zich hier, bij 't station, 30.000 burgers en 23.000 geïnterneerde soldaten op, zoodat de wachtkamers, gangen, perrons en aanpalende straten dag en nacht vol vluchtelingen lagen.

Stoomschepen en extra-treinen brachten de uitgewekenen verder Nederland in. In het stadje vestigden zich 4000 personen, die in hun eigen onderhoud konden voorzien.

Zoo was het in Zeeland. Maar de toestand was al even verschrikkelijk in Noord-Brabant, te Bergen-op-Zoom, Roosendaal, Putte en andere plaatsen, waarheen de wegen over Ossendrecht, Kappellen en Eссhen leidden.

Te Roosendaal zag men van uit de Hendrik-Gerard Dirickxstraat den vlammgloed boven Antwerpen. En van daar uit stroomden de vluchtelingen aan.

Alle schuttingen en open plekken op huizen en muren werden volgeschreven door menschen, die hun adres meldden, om zodoende hun familieleden terug te vinden.

Veel wordt gedaan om de ongelukkigen te helpen: wagens vol brood komen van Den Haag en Rotterdam naar hier.

De bosschen bij Kappellen en Putte liggen ook nog vol vluchtelingen, menschen die nog maar niet besluiten kunnen hun land te verlaten.

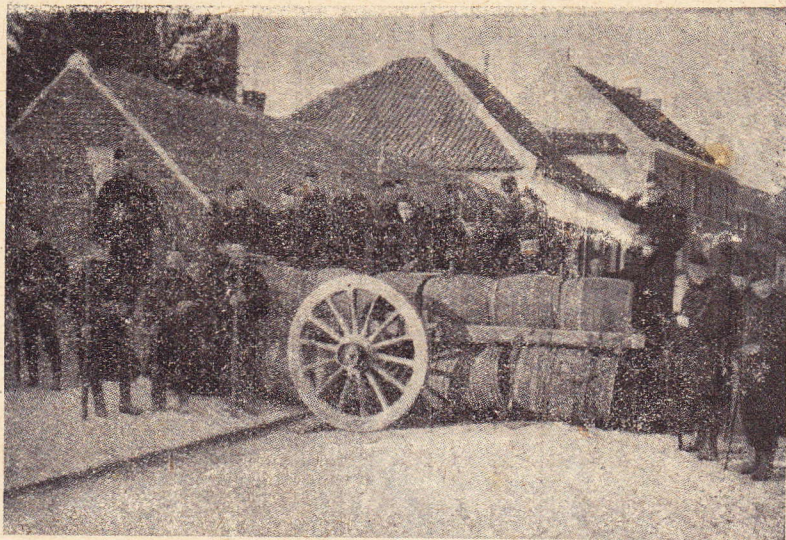
Wenden we nu nog even den blik naar Oostende, en weer kan ik herhalen wat ik in die dagen optekende:

«Vele vluchtelingen scheepten zich te Oostende voor Engeland in. Onvermogenen uit geteisterde streken kregen vrije overvaart. En wie was er wel onvermogen in die dagen? Dat woord is betrekkelijk.

«Ik heb op mijn vlucht maar tienduizend frank kunnen meenemen » vertrouwde een heer me toe, en hij drukte op dat woordje maar.

Het vertrek naar Engeland werd een paniek, na Antwerpen's val. Duizenden menschen wilden over zee, en dan moesten ook duizenden gewonden geholpen worden. Oostende heeft dan vreeselijke uren beleefd.

Een menschenmassa hoopte zich op in het station, en nog was elke aankomende trein overladen. Ik heb er een gezien, uitsluitend van goederenwagens; welnu, passagiers zaten op den kap der rijtuigen en zelfs op de buffers.... Dat was Donderdagavond, toen Antwerpen brandde. Deze trein vertrok van St-Niklaas om 11 uur.... Of hij dien nacht nog te Oostende is aangekomen, weet ik niet. Dat gezicht vergeet ik nooit...

Barrikade door het Belgisch leger bij Mechelenopgeworpen.

Ginds, de vlammen spelend tegen den hemel; hier, de mannen, vrouwen en kinderen, als vee opgehoopt in vuile, donkere, vele zelfs open wagens, en dan op 't dak..., allen vluchtend van de gebombardeerde veste! Oostende kon den stroom niet slikken.

Een mijner vrienden, die 12 Oktober 1914 met zijn familieleden om vijf uur 's namiddags in de stad aankwam, met 't doel, den volgenden morgen naar Engeland te vertrekken, schreef me:

« Van Knokke tot Oostende was langs de kust alles normaal. Alleen zagen we op de toppen der duinen Engelsche patroeljen, die ons toewuifden en een welgemoed « Good bye » nariepen.

Maar te Oostende liep 't niet van een leien dakje. We moesten eerst voor logies zorgen. In geen enkel hotel was 't kleinste slaapkamertje onbezet. Burgerwoningen van onder tot boven vol! Een mijner kennissen was wel zoo goed, een paar uur de stad af te loopen, om iets voor ons te zoeken, en gelukkig vond hij wat in een herberg, waar reeds 300 Belgische soldaten ingekwartierd waren. De eigenaar stond ons een kamer af, met een bed, waarin de drie vrouwen van ons gezelschap konden rusten, terwijl de mannen zich op een sofa neerlegden of, eenvoudiger nog, met een stoel meer dan tevreden moesten zijn. We gevoelden ons dan ook buitengewoon begunstigd boven de menigte, welke onder den blooten hemel overnachtte. Ja, zoo was de toestand te Oostende, den 12ⁿ Oktober 1914.

We werden 's morgens gewekt door de soldaten, die reeds, vóór 't licht was, hun paarden zadelden om op te trekken naar de Fransche grens.

Na 't ontbijt, spoedden we ons naar 't havenstation met het voornemen, dadelijk in te schepen, maar daar wachtte ons een andere ontgoocheling. Duizenden en duizenden wachtten hun beurt af, om in 't station te geraken, en het was me daar een gestoot en gedrang, en een geschreeuw en gegil van vrouwen en kinderen, die

onder den voet geraakten, erger, veel erger dan te Antwerpen, onder den bommenregen. Ontzettend veel menschen, uit Antwerpen gevlucht, waren zenuwachtig gejaagd. Ik zou bijna zeggen, niet normaal meer.

Wij wachtten daar van zes uur tot den middag; toen konden we eenige schreden vooruit en bevonden we ons binnen het station. Niet zoodra legde een boot aan, of 't gedrang begon opnieuw, en velen kwamen gekneusd en met blauwe plekken aan boord. Ons lukte het niet, en honderden evenmin. We konden dien dag niet meer vertrekken. Blijven dus en wachten. Maar we kregen honger. In 't station was er niets te koop; naar buiten gaan, durfden we niet, want een dichte menigte stond nog op het plein, wachtend om binnen gelaten te worden. We hadden zes uur geworsteld om alvast dit plaatsje te veroveren, we konden 't nu toch niet opgeven om een boterham. Ieders maag werd oproerig en dra hoorde men gemor en protest.

Eindelijk, om vijf uur, kwam een kar met 3000 soldatenbrooden. Engelsche militairen en verpleegsters, die buitengewoon kalm bleven tegenover de hongerige massa, verdeelden het voedsel, zoodat ieder min of meer zijn honger vermocht te stillen. Dan moesten we aan slapen denken. Er was verbod gekomen, het station te verlaten. Niemand had daar trouwens lust in. De wachtkamers en de loodsen werden nu logeervertrekken. De gelukkigsten vleiden zich op de kussens der tweede klas wachtkamer; nog fortuinlijken hadden wat hooi ontdekt. De anderen legden zich op de pakken; sommigen, die zoo haastig gevlucht waren, dat ze hun bagage vergaten, strekten zich op de steenen uit. Ik dacht aan de landverhuizers, die we te Antwerpen zoo dikwijls meelijdend aanstaarden....

De nacht duurde vreeselijk lang. Bezorgdheid vanwege de inscheeping verhinderde de meesten de oogen te luiken. En reeds om 1 uur stond de kaai vol vluchtelingen, die al vast een plaatsje in de eerste rijen veroveren wilden. Ze moesten daar staan tot den middag, dus elf uur lang!